

ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ ОТ ОСМАНСКО ВЛАДИЧЕСТВО И РАЗВИТИЕТО НА РЕАЛИЗМА В БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Емил Георгиев

Руско-турската освободителна война от 1877—1878 г. представя предел в цялото развитие на българския народ, включително и в литературното му развитие. С нея отминава една епоха, която се отразява в литературата със свой облик, свои идеи, свои стремежи, и настъпва друга епоха, която се отразява в литературата с друг облик, други идеи, други стремежи. И литературата се изменя не само по своето съдържание, но и по начина, по който отразява действителността. Приключва епохата на романтизма и на прехода от романтизъм към реализъм и реализмът става господстващо направление.

Вярно е, че още преди Освобождението — в 60-те и 70-те години на XIX в. — реализмът е завоювал терен — с творчеството на Любен Каравелов и на Христо Ботев и отчасти на Петко Славейков. Необходимостта да се изобразят изостаналостта от общото развитие и феодалните още форми на живот в азиатската империя, както и изискванията на националноосвободителната борба, която налага да се отворят очите на народа за ужасното му положение, водят по доста широк път към него, при което руската литература хвърля снопове светлина върху тоя път. Но още е рано за него да стане господстващо направление, повечето от писателите не могат да скъсат с романтизма, националният възход се нуждае от романтичната идеализация на всичко народно-българско, нацията укрепва с историческата романтика, националноосвободителната борба трябва да разпалва пламъка на бунта с революционния романтизъм. Реализмът намира благоприятни условия за развитието си като господстващо направление първа в новоосвободена България.

Кои са главните пътища, по които се отправя българската литература от епохата, българската реалистична литература?

На първо място трябва да мислим, разбира се, за едно радостно оглеждане към свободния живот. Под слънцето на свободата се разтапят облаците на робството, на страданието, на скръбта. По ред причини романтиците живеят в сянката на тези облаци и естествено поетът романтик трябваше да напише стиха, прозвучал като максима на романтизма: „Колкото една песен е по-тъжна, толкова е по-хубава.“ Най-хубавата поетическа книга на „първите часове на свободата“ е несъмнено стихосбирката „Избавление“ от Иван Вазов. Колко радост, щастие, ведра любов има в нея! Елегията от литературата на Възраждането — нека си припомним предишната Вазова сбирка „Тъгите на България“ — е отстъпила място на одата. Освободителният поход на русите променя целия свят пред погледа на поета, поетът не може да си поеме дъха от обхваналата го ра-

дост, сърцето му бие „безумно“ в гърдите, утринните лъчи на свободата заслепват очите му:

Аз гледах, аз гледах. Те идеха там!
От радост, вълнение поемах едвам. . .
Сърце ми безумно в гърдите туптеше.
Чувство едно тайно душа ми мрачеше,
тъй как се премрежват нашите очи,
утром кога зърват първите лучи,
тъй как кога срещнем на прага си прости
от много години очаквани гости.

(„Разходка до Баняса“)

Освободителната война приключва и българският народ, макар да дъхва с половината си дроб, както се изразява сръбският поет Йован Йованович Змай, като има пред вид разпокъсаната от Берлинския конгрес България, започва нов живот. Новият живот иска опори и литературата ги търси, разбира се, преди всичко в патриотизма — в красотата и богатството на отечеството, в историческото му минало, минало на славни борби и крупни завоевания.

Патриотичната лирика на следосвобожденската епоха получава някои нови черти в сравнение с патриотичната лирика на Възраждането. Тя започва да се възплъщава в конкретни изяви на любов и привързаност към обновената родина, в ярки картини на българската природа, на която във възрожденската епоха не е било обръщано достатъчно внимание, в скръбен вопъл по онези български краища, които са останали под робство.

Патриотичен е характерът например на стихотворението „На Ком“, което Иван Вазов написва непосредствено след Освобождението и което помещава в сборката си „Гусла“. От високия връх поетът оглежда отечеството и се възхищава от дивната му красота, от безкрайния му простор. Прекосявайки с очи планини, долини и реки, той „впива взор“ в печалната земя около р. Вардар, където „братя пышкат в неволя най-ужасна“.

Малко по-късно Вазов написва стихотворението „Отечество любезно, как хубаво си ти!“, което помещава в сборката „Поля и гори“. Възхищението от българското отечество, което е присъщо на народния поет, достига в него апогея си. Патриотичният патос извира от едно здраво чувство за природната красота и за богатството на българската земя. Това здраво чувство определя реализма на строфите, свежестта на картините, богатата на изобилието. Химничните тонове от първата половина на стихотворението във втората половина минават в миньорни. Поетът отправя укори към съгражданите си, които не оценяват „прилично“ красотата и богатството на „любезното отечество“. Тези укори са в същност призив за ново отношение към него. Прозвучават тонове на критически реализъм.

Българският народ заживява след Освобождението нов живот, миналото обаче остава будно в съзнанието и немногото писатели на епохата често се обръщат към него, за да го рисуват с неговата героика и с неговото ежедневие, което може би не е героично, но в което се ражда свободата. Възсъздаването му представя най-широк път към реализма в българската литература, защото писателите, които го възсъздават, се стремят да го разкрият с цялата му правда, за да запознаят читателите си с него или да го противопоставят на настоящето. Само малко повече от година след приключването на Освободителната война Вазов започва да пише прекрасната поема „Грамада“, която създава вълнуваща картина на робския живот и благославя свободния живот на българския народ. От спомените на Вазов изниква първата значителна повест, която възсъздава с правдиви

картини и образи националноосвободителното движение на народа ни — „Немили-недраги“. Реалистичният талант на Вазов рисува с пълна правда картините и образите на „Чичовци“, богат етюд, възплаващ битовата основа към някои глави от романа-епоса „Под игото“.

Почувствувал своя талант, писателят-реалист започва да влага все по-дълбок смисъл във възсъздадените картини и образи с оглед да придвижи напред действителността, в която живее. А новата действителност извиква много проблеми, изисква решителната намеса на един писател-реалист. Свободата и независимостта на отечеството, придобити с Освободителната война и твърде нестабилни през епохата, се нуждаят от утвърждение. Заслужава ли ги българският народ? Не ги ли дължи само на братския порив на руския народ? Нима ги е получил даром?

Да, свободата и независимостта на народа, както и държавата, се нуждаят от утвърждение. Необходимо е да се покаже, че българите са преминали дълъг път, докато стигнат до тях, че за увенчаването на отечеството с тях верните народни синове са отдали много сили, че са проливали за тях кръта си, кръв на герои. Трябва да бъдат изведени образи, възплаващи ума, енергията и характера на българската нация, и картини, отразяващи историческата ѝ участ.

Освен от утвърждение нова България се нуждае и от по-смислен живот, от живот с повече нравственост, с по-възвишени идеали. След Освобождението тя започва да се изгражда като буржоазно-капиталистическа държава и натрупването и кариерата започват да изместват всеки друг стремеж, всеки друг идеал. Това не може да остане скрито за писателите, не може да не ги възбужда дълбоко. Само две-три години след Освобождението, току-що дошъл в Пловдив, Вазов пише стихотворението „Пустота“, в което е нарисувана картината на „борбата на низките страсти“, сменила поривите на Възраждането. Това е картина безрадостна, обвиняваща, възсъздадена с най-тъмните краски, които е предлагала палитрата на действителността:

Пустота в обществото, в главите,
вредом царува съсн или мраз,
пустота във словата, в душите,
пустота пълни всичко у нас.

Нови шрихи към тая картина поетът добавя със стихотворението „Линее нашто поколение“ от 1883 г. Тук се чува призив за опомняне, за съвестяване:

Стресни се, племе закъсняло!
Живейш ли, мреш ли, ти не знайш!
След теб потомство иде цяло —
какво ще да му завешайш?

Състоянието в младата държава не може да учудва. То се дължи на напълно закономерно развитие. Нека ми бъде позволен един паралел със състоянието в Сърбия след излизането ѝ от Османската империя. И тук завладява „пустота“, отсъствие на по-високи идеали. И поетът Джура Якшич пише стихотворения, подобни на Вазовите. Такова стихотворение е например „Баща и син“.

Необходимо е било да се дадат примери за служене на по-високи идеали, на народния колектив, на новосъздадената българска държава. „Линеещото поколение“ е трябвало да се изведе от „пустотата“, да се пробуди от „мъртвешки съсн“.

Произведения с посочените задачи — утвърдението на свободата и независимостта и изпълването на сърцата с пориви за служене на високи идеали — изли-

зат изпод перото на Иван Вазов, на Захари Стоянов, на Пенчо Славейков. В 1881 г., т. е. само три години след Освобождението, Иван Вазов издава сбирката си „Гусла“ и след нови три години, в 1884 г., сбирката си „Поля и гори“, които съдържат забележителната „Епопея на забравените“ — поемите „Левски“, „Бенковски“, „Кочо“, „Братя Жекови“ и „Каблешков“, „Пансий“, „Братя Миладинови“, „Раковски“, „Караджата“, „1876“, „Волов“ и „Опълченците на Шипка“. Ако във възрожденската епоха поетите въвеждат в литературата образите на средновековните български владетели, за да възплътят в тях идеята за българско държавно начало и за свободен живот на отечеството, сега народният поет въвежда в литературата фигурите на българските възрожденци и революционери, за да възплътят в тях идеала за народен деец, който пробужда народа за нов живот или всюва за неговото освобождение. И ако първите са загорнати в историческа романтика, вторите оживяват в съзнанието като пълен контраст на съвременника, който изгражда собственото си благополучие, като използва държавата, превърнал се от някогашен борец за свободата ѝ в неин чиновник.

От същото вдъхновение, от което възникват псемите на „Епопея на забравените“, възниква и романът „Под игото“. Тоя роман съживява една епоха, в която се разгръща националноресурсободителната борба на българския народ и която завършва с едно велико събитие — Априлското въстание, водешо право към Освобождението. Авторът изгражда едно богато действие, в което се включват всички сласеви на българския народ. Това дава възможност да се покажат и онези, които ще спечелят любовта на читателя със своя патриотизъм и своето свободолубие, и онези, които ще пробудят неговото отвращение и ненавист със своята сервилност пред тираните или със своето нищожество. И особено пълно е представено израстването на патристичното и революционно съзнание сред широкия слой на българското общество. То означава служене на една голяма идея, то ражда саможертвата, подвига, герсизма. Читателят получава възможност да сравнява себе си с едните и другите герои на романа, да разбере благородството и пошлостта.

Жанрът на произведението — роман-епопея — дава много големи възможности за реалистично възсъздадени герои и епизоди, много по-големи в сравнение с „Епопея на забравените“. Читателят се среща и със значителни дейци, чиито първообрази истерията включва в страниците си, и с обикновени представители на предосвобожденото общество, чиито първообрази истерията няма да назове, но които я движат напред. Читателят възприема епизоди, каквито несъмнено е имало, но които истерията отминава. Не ще съмнение, че само реалистичното пресъздаване на образи и събития може да въздействува така, както въздействува първият роман на българската литература.

„Записки по българските въстания“ на Захари Стоянов се появяват в периода 1884—1892 г. На своя труд авторът поставя задачата на една мемсарна книга, съответно на една документална книга за Априлското въстание. Но той надхвърля поставената задача, мемсарната или документална книга прераства под перото му в една епопея на Априлското въстание. Събития и образи получават своите исторически измерения и същевременно се отличават от схемите на обикновеното историческо изложение с плътност и яркост, защото тяхното описание е извършено с изкуството на художник, който умее да проникне в същността им и да ги даде с багри, които не появяват. Бенковски, Каблешков, Волов, Поп Груйо Бански и т. н. навлизат в страниците на книгата направо от събитията, за които се разказва, и в очите им свети лозунгът на епохата, извезан върху знамето на революцията от Райна Княгиня, „Свобода или смърт!“

Каква ли представа бихме имали за въстанието, за Бенковски, за Каблешков, за Волов, ако Захари Стоянов не беше написал своята книга? Ако в обикнове-

ните исторически „записки“ жаравата се губи в пепелта, в „Записките“ на Захари Стоянов тя е жаравата на въглини, които не оставят пепел.

И когато прераства в епопея на Априлското въстание, произведението на Захари Стоянов запазва в основата си жанра, в който е замислено — жанра на мемоарна, съответно на документална книга. Мемоарната, съответно документалната книга имат право на съществуване, ако възсъздават правдиво действителността. Захари Стоянов няма други претенции и трудът му е ярко реалистично произведение.

Един народ и една държава утвърждава най-убедително стихотворният епос. Това доказват още древните народи — гърци и римляни, техните епоси „Илиада“ и „Енеида“, това доказват и опитите на класицистите от епохата на Просвещението, когато се утвърждават европейските нации, да създадат подобни епоси. Идеята за голям български стихотворен епос е едно щастливо хрумване на Пенчо Славейков. Замислил своята „Кървава песен“, той я пише продължително време — от 90-те години до края на живота си.¹

„Кървава песен“ е важно национално дело на нашата литература. Именно национално дело, защото е свързано с изстраването на нашата нация. Ако искаме с една дума да изразим същността на поемата, трябва да кажем, че в нейния фокус стои „българското“. Сюжетът ѝ е едно събитие, което стърчи като висок връх в цялата българска история, действието ѝ се разгръща върху богата българска основа, характерите ѝ носят ярки български черти, отличителна черта на поетиката ѝ е българското слово. Неслучайно Балканът се извисява като съществен елемент в нейната тъкан. Не е ли той гръбнакът на България? Балканът и българинът — нека употребя характерен за поета израз — са „единство в двойна плът“.

„Българското“ в поемата е плод на правдивото възсъздаване на българската действителност. И поемата се включва в реализма, завладял българската литература след Освобождението.

Реализмът се свързва с хуманизма и прогреса, които са опора за малките народи. Той има здрави традиции от възрожденската епоха, но Освобождението открива пред него нови простори. Идеалите на хуманизма и прогреса се отделят от националноосвободителните идеали, техни идеали стават в по-голяма степен усъвършенстването на международните отношения, усъвършенстването на обществото, усъвършенстването на човека. Писателите на епохата бързо осъзнават, че Освобождението далече не е осигурило това усъвършенстване, както може би са мислели, че ще стане с него. Международните проблеми на българското отечество не са решени. Вътрешните проблеми извикват значително безпокойство. Оказва се, че и в свободните от османско владичество страни има паши и бейове, макар те да не носят чалми. Но в началото Освобождението е пробудило вяра в прогреса, вяра в победата на доброто, вяра в човека. Иван Вазов е изризал тая вяра в стихотворението „Не се гаси туй, що не гасне“, възникнало в пловдивския период. Стихотворението влиза в златния фонд на литературата ни, която вдъхновява поколенията за високи стремежи, за борба против силите на мрака, за довършване делото на великите предшественици.

На следващата година след публикуването на Вазовото стихотворение ще се появи и стихотворението „Напред!“ от Стоян Михайловски, по-млад съвременник на Вазов. И стихотворението на Михайловски е изпълнено с бодрост, жизнерадост, вяра в силите на човека. Но Михайловски няма да остане при бодростта, жизнерадостта и вярата. Той е склонен да вижда много повече от Вазов злото в живота, отрицателните страни на съвременниците, пороците, които епохата ражда, а въвежда в нашата литература и т. нар. „проклетите въпроси“ на

¹ Славейков отпечатва съществения за концепцията на поемата откъс „На Балкана“ в 1896 г.

битието. Почти по същото време той ще напише и стихотворението „Memento quia pulvis es“ („Помни, че си прах“). Можем да припомним, че песимизмът в литературата се ражда от една действителност, която предлага малко щастие и прайда на човека.

Път към реализма става дейното участие на българските писатели в обществено-политическия живот. Това участие ги поставя в досег с действителността, в досег с живота на народа и страната. Така Петко Славейков е народен представител в Търновското Учредително събрание и неговото участие в работата на събранието го нарежда между най-влиятелните политически дейци на Княжество България.

Иван Вазов става член на Областното събрание на Източна Румелия и на нейния Постоянен комитет. Той е в центъра на политическите борби, които се разгарят. Но особено го привлича мисълта за повишаване равнището на културния живот в младата държава. Културната политика можеше и трябваше да осмисли усилията на съвременните политически дейци.

Твърде дейно участие в Съединението (на Княжеството с Източна Румелия) взема Захари Стоянов. Докато официалните „съединисти“ не предприемат нищо, или нищо съществено за обединението на разпокъсаната от Берлинския конгрес България, той е един от тези, които застават начело на младите патриоти и които организират комитети, подобни на доосвободженските, за да обявят Съединението на 6 септември 1885 г.

И в Княжество България, и в Източна Румелия възниква богата политическа поезия. Виден неин представител е Иван Вазов. В стихотворението „Поет и вдъхновение“, написано, когато Вазов се установява в столицата на Източна Румелия — Пловдив, обществено-политическите проблеми се изтъкват като съществени в делото на поета, като достойни за неговото вдъхновение. Очевидно поетът утвърждава некрасовското начало в поезията, едно начало, ксето има подчертан реалистичен характер.

Политическа можем да наречем поезията, която Вазов създава по време на Сръбско-българската война. Тая война — от 1885 г. — е важно събитие в новия български национален живот. Бидейки „отечествена“, справедлива война за българския народ, той бе водена с неударим устрем от него и записа светла страница на жертвоготовност и героизъм. И естествено беше да се появи певец, който да възпее победния порив и да изрази чувствата към нарушителите на „славянската солидарност“. Такъв певец се появява — Иван Вазов, записал името си в българската литература и като най-голям певец на Освободителната война от 1877—1878 г.

Стихотворенията за Сръбско-българската война, събрани в книгата „Сливница“, излязла от печат непосредствено след войната, имат реален повод, идеите и чувствата в тях се раждат от подвизите на героите, но и от болката, причинена от зиналата рана, която разделя два братски народа. Някои късове в сборката са ярка политическа поезия, чиято основна черта е публицистичността. Публицистичността придава силен реалистичен характер на всяко произведение.

В политическата поезия навлиза устремно Стоян Михайловски. От една страна, той пише стихови творби и най-вече сатири, с които атакува разгърналите се форми на обществено-политическия живот в младата държава, от друга страна, със своите басни се стреми да поучава и възпитава. И получава винаги вдъхновението си от конкретната действителност. С малко думи — както това правят големите баснописци — умее да очертае басненския образ, да проведе басненския конфликт, да извлече от него поука. Не по-малко забележителен е и като сатирик. Отношението му към действителността и характера на неговата поезия можем да видим добре в стихотворението „Железни струни“, поместено на първо място в едноименната стихосбирка, излязла от печат в 1890 г. В него той обещава

да бъде поет, който не ще се „изказва“ „с тих напев“, а „с вопли, гръм, стенане, рев“ и се представя като „укротител на човешки зверове“, като проповедник и иконоборец. И действително се изявява такъв, като насочва „гърма“ и „рева“ на стиховете си към една определена действителност, като се стреми да стане „укротител на човешките зверове“ от една определена епоха.

Политическият живот проправя пътя на реализма и в белетристиката, която благодарение на него разширява своя обем. Тоя живот се изразжда в партизански борби, така че тези борби — борби не толкова за насоките на политическия живот в младата държава, колкото за завземането на държавната власт, която е източник на облаги, — представят грозно зрелище и водят до деформиране на националния живот. Писателите трябва да ги покажат, за да ги осъдят.

Тук отново трябва да се обърнем към творчеството на Иван Вазов, който прави за развитието на реализма в литературата ни и изобщо за развитието на литературата ни толкова, колкото всички други съвременни нему писатели, взети заедно. През 80-те години Вазов пише разказите „Дядо Нистор“, „Епоха кърмачка на велики хора“, „Тъмен герой“ и рисува „подвизите“ на новоизпечените политици, машинациите на борещите се за власт партии, изборната борба, беззрупулния карьерист, който не се спира пред нищо, за да постигне целите си, изтезанията в участъците и т. н. Образите, извикани на живот, са наистина образи на „тъмни герои“ и писателят прави достатъчно ясно да се разбере, че това са представителите на едно безрадостно време и че те дори са „една сила“, голяма „сила“ в съвременния обществено-политически живот. И те, и епизодите, в които вземат участие, стават основа на едно творчество, което дава първия значителен повествователен фонд на следосвобожденския критически реализъм.

От съществено значение за развитието на реализма и за оформянето на неговия характер е положението, че почти всички видни български писатели застават на стража на народните правдини, изявяват се със своя демократизъм. Трябва да смятаме, че донесотдавнашното царство на паши и бейове, което още е живо в съзнанието, извиква неприязън към всякаква „висока“ йерархия, към олигархичните форми на обществен и държавен живот и усилие за демократично устройство на нова България. Ето например Петко Славейков в Търновското Учредително събрание. Той се обявява за народна власт, изтъква, че българският народ притежава здрав разум, че има право да бъде господар на самия себе си и трябва да решава сам своята съдба. Заедно с Петко Каравелов той проваля предложението за сенат, за камара от български „нотабили“. В Източна Румелия Иван Вазов редактира в. „Народний глас“, основан от Стоян Михайловски и поет след това от Константин Величков. Насловът на вестника говори за неговата ориентация. За демократично настроените Вазов свидетелствуват думите му, отнасящи се за суспендирането на Конституцията от Александър Батенберг в Княжеството през 1881 г.: „В България бе суспендирана конституцията и аз, кипящ от възмущение, публикувах... няколко огнени статии против дръзкото посегателство върху народните свободи.“²

Получил място в литературата, демократизмът не само разтваря врати към реализма, но е път към народа, към неговия живот, към неговите въжделения.

Демократизмът движи перото например на Иван Вазов, когато създава отбелязаната негова ранна поема „Грамада“. Тя не само създава картина на робския живот от близкото минало, но отдава възмездие на народния мъчител чорбаджия-изедник. Със своите действия чорбаджи Цеко извиква ненавистта на всичките си съселяни и те го наказват по стар народен обичай с каменната „грамада“. Реализмът на поемата се разгръща върху народна основа. Не само образите на чорбаджията, на Цена, на селяните носят черти, които са характерни за съот-

² И в. Вазов. Събрани съчинения в двадесет тома. Т. XIX. С., 1955—1957, с. 96.

ветните действащи лица от народната среда, но и „грамадата“ е получила облика на фолклорен образ — „расте като по чудо“, „сама, като жива“ и продължава да расте и след като чорбаджи Цеко вече е получил наказанието си; поетът е „обяснил“ защо това е така:

Че сюрмашки сълзи клетки
лесно не изсъхват,
злите спомени в душата
скоро не заглъхват. . .

През 90-те години, когато ограбването на народа от държавните власти достига най-високия си връх и когато империализмът започва своето настъпление към жизненото равнище на народните маси, българските писатели чувствуват най-силно народната неволя. Между тези от тях, които я рисуват най-релефно, с най-тъмните ѝ краски, е и Иван Вазов. Неговото стихотворение „Елате ни вижте!“ дава покъртителна картина на нищетата, на нуждата, на глада. Цялото стихотворение е един болезнен вик на състрадание, болезнен вик за помощ. Състраданието наистина е присъщо и на романтиците, но Иван Вазов го представя чрез силни и страшни реалистични картини. Ето две от тях:

Под — гола пръст! Смрад, дим, стени окадени,
тъмничен въздух в полумрак потопени
човеци и дрипи. . . На също гноише
лежи скот и стопанът, духовно оближени.

„Елате ни вижте!“

Зла бедност! Неволя! Души затъпели,
набърчени булки, деца застарели;
къс ръжено тесто в пушливо огнище
загрява се там за гърла изгладнели.

„Елате ни вижте!“

Демократизмът води не само до отделни картини от народния живот, в които владее неволята, а и до широко проникване в него, до разкриване на устройството му в епохата след Освобождението. В този живот още се пазят патриархалните форми, техните устои наистина вече се люлеят, но все още се съхраняват в основните си черти. Особено привличат вниманието прекрасните му представители, морално издигнати, умни и добри, трудолюбиви и почтени. Те обаче започват да стават жертва на „героите“ на новото време.

Естествено е писателите, излезли от очертаната среда, да се обърнат към формите и образите ѝ. Предно място между тях заема Т. Г. Влайков. В много от повестите и разказите си Влайков рисува с голяма любов патриархалния живот и неговите образи. Така първата негова значителна повест „Дядовата Славчова унука“, появила се в края на 80-те години, рисува образа на прекрасен представител на патриархалното общество. Добродетелите на дядо Славчо са се славали в една среда, затворена и отделена от онзи живот, който е култивирал безскрупулността, който е създавал благосъстоянието чрез безогледно присвояване на създадените от другите блага, който в епохата е гледал и на държавата като на средство за осъществяване на егоистични цели.

Прекрасна е и леля Гена от едноименната повест. Но нейният живот не е такъв, какъвто е животът на дядо Славчо. Той бива почернен от мъжа ѝ Марин, който е привлечен от градския живот, свикнал с него през годините на гурбетчиство.

В по-нататъшните си повести и разкази Влайков започва все по-често да се отдалечава от света на „Дядо Славчовата унука“. Повестта му „Ратай“ рисува участта на наемния селски работник. Той принадлежи на същия свят, на който принадлежи и дядо Славчо. Но неговата участ е тъжна. Напразно остава неговото трудолюбие — то не е начин да се излезе из ратайския живот.

Начинът за натрупване на богатство в съвременния живот писателят показва в повестта „Кметове“ (по-късно „В село. Хроника“). Пътят минава през безскрупулната политическа дейност, през ограбването на държавното имущество и на народа.

Влайков заема свое място в развитието на реализма както с това, че възсздава, общо взето, правдиво бита на селото от първите години след Освобождението, така и с онова влияние, което той възприема от руските писатели-народници. Това влияние получава известно разпространение сред българската интелигенция и в българската литература, като се смесва и с влиянието на руските утопически социалисти.

Някои общи черти с делото на Т. Г. Влайков се открояват в литературното дело на Михалаки Георгиев. И Михалаки Георгиев подобно на Влайков пресъздава патриархалния бит и извежда неговите представители с характерните им черти — имам пред вид повестта „Рада“ от Михалаки Георгиев и повестта „Дядо Славчовата унука“ от Влайков. И Михалаки Георгиев подобно на Влайков извежда „героите“ на натрупването, използващи политическата власт за задоволяване на своята алчност — имам пред вид разказа „Кочо Кюскията“ от Михалаки Георгиев и повестта „Кметове“ от Влайков. Може би „политическият деец“ Кочо Кюскията е само по-драстичен, по-отявлен разбойник от Прангата на Влайков. И Михалаки Георгиев използва за разказите и повестите си своя роден говор — видинския, както използва своя роден говор и Влайков — пирдопския.

Съществуват обаче и някои съществени различия между двамата. Михалаки Георгиев притежава хумор, какъвто Влайков не притежава. Той дори пише хумористични разкази, хуморески, в които осмива изостаналостта на народа ни, разбира се, в условията на османското владичество. Докато Влайков изпитва влиянието на руските писатели-народници. Михалаки Георгиев изпитва влияние от страна на сръбските реалисти, особено от страна на „сръбския Тургенев“ Лаза Лазаревич.

Критическият реализъм се разгръща особено в социалната сфера. Социалните проблеми стават негови проблеми, той търси тяхното решение, деморализацията на обществото, социалната несправедливост и малокултурността в поведението подхранват неговото развитие, развитие към все по-пълно овладяване на действителността, което ще доведе по-късно и към развитие на социалистическия реализъм.

Социалната сфера на следосвобожденската епоха е обхваната в няколко крупни произведения.

Представена е най-широко в романа на Иван Вазов „Нова земя“. Замислен като продължение на „Под игото“, този роман трябва да възсздаде живота в България от Освобождението до Съединението. Много събития, на които писателят е свидетел и в които е участник, и много образи, които имат прототипове си в действителността, са нарисувани живо и правдиво, от позициите на критическия реализъм. Но непридобил здрави и ясни възгледи за обществената действителност и особено за линиите на нейното развитие, Иван Вазов не е в състояние да обхване съществени нейни страни и това снижава завоеванията на реализма, художествената стойност на романа.

Критическият реализъм се домогва до високо завоевание с произведението на Алеко Константинов „Бай Ганьо“, издадено като отделна книга в 1895 г. Произ-

ведението, възникващо постепенно от „разкази за един съвременен българин“ (срв. неговия поднаслов в първото му издание: „невероятни разкази за един съвременен българин“), се оформя като оригинално по своя жанр: може да бъде наречено роман, но твърде условно, доколкото главният му герой търпи различни „превъплъщения“, или цикъл разкази, като се излезе от отбелязания поднаслов „невероятни разкази за един съвременен българин“.

Произведението извиква разнообразни мнения за образа на главния герой. За нас тук е важно да отговорим на въпроса, реалистичен ли е тоя образ и ако е реалистичен, чий представител е той — на нашия народ изобщо, както мнозина го схващат, или на един обществен слой, както го схващат други, „вечен“ образ ли е, или е представител на една определена епоха. Образът на Бай Ганьо несъмнено е реалистичен — израства от нашата действителност, и ето как според нас е станало това.

Бай Ганьо събира у себе си черти, възникнали сред българския народ по време на робството, в изостаналата османска феодална империя, получили широка популярност, приемани като български национални черти. Те изпъкват особено в досега с културата на напредналите страни, затова авторът поставя героя си в тяхната среда. Изостаналостта, малокултурността, еснафщината се разголват с целия им комизъм, който авторът умее да улови и разгърне. Но той извайва своя образ по време, когато народът ни излиза из спарената атмосфера на миналото и навлиза в новия исторически живот. Бай Ганьо принадлежи на онзи слой, който се втурва в живота на печалбарство и кариеризъм, който преди нищо не се спира, за да получи власт и да натрупа богатство, за да израсне постепенно в модерен капиталист. Алеко Константинов, проявил голям интерес и силно чувство към общественно-политическия живот в младата държава, разголва все повече своя герой по посока на социалната му същност, а хуморът на произведението расте във все по-остра сатира, насочена както към тоя тип, представител на хищната и безскрупулна българска буржоазия, така и към бурния политически живот след Освобождението, ръководен от българската буржоазия в условията на закъсняло капиталистическо развитие. И в единия, и във втория случай Бай Ганьо е извънредно колоритен образ и хуморът и сатирата на Алеко Константинов остават непостижими.

Развитието на българския критически реализъм достига връх и със сатиричната поема на Стоян Михайловски „Книга за българския народ“, излязла от печат в 1897 г. Както е известно, критическият реализъм си служи със сатирата, за да постави на подсъдимата скамейка порочното съвременно общество.

Стоян Михайловски притежава извънредно остър сатиричен език. Заговорил с него за ръководителите на съвременната българска държава и за методите на тяхното управление, той създава най-значителната стихотворна сатира на българската литература и една значителна сатира на европейските literaturи.

Поетът-сатирик е избрал сполучливо сюжет, който му дава възможност да бие по най-важни отрицателни прояви, по политическия разврат, по властниците-разбойници: преди смъртта си великият везир на Османската империя решава „да не умре цял“, но да остави като завет на своя млад наследник своята политическа мъдрост, начините на своето властване, да разкрие моралния лик на онези, които е дарявал с високи държавни санове. Неговата изповед е тъй цинична, че наистина би могла да бъде направена само преди смъртта.

Стоян Михайловски се е вдъхновявал от режима на цар Фердинанд и на неговите правителства, но сатирата може да се отнесе не само към нашата страна, а към всяка страна, в която властта се изгражда върху насилието и корупцията.

Поемата се изгражда със сбити и ударни стихове, сякаш афоризми. Но афоризми, изпълнени със злъч и отрова. Максима за великия везир Абдулрахман паша е: „За да господаруваш — развращавай!“ За него „публична съвест е дър-

жавна язва“. „Морал в политиката няма“ — учи той своя наследник. Такава злъч и отрова се срещат рядко в европейските литератури.

С развитието на капитализма в младата българска държава се появяват работническа класа и социалистическо движение. Както и в другите европейски страни, социалистическото движение се ориентира към реализма в литературата, разкриващ тежкото положение на народните маси и противоречията в буржоазно-капиталистическото общество. Още първите български социалисти, основатели на научния социализъм и на социалистическата художествена литература в България — Димитър Благоев, Димитър Полянов и Георги Кирков, — правят съществен принос в развитието на реализма в българската литература, в отстояването на неговите позиции, в изработването на неговата теория. Димитър Благоев публикува своите известни литературно-критически статии, в които ратува за реалистични принципи в изкуството. Учейки се у създателите на научния социализъм — Карл Маркс и Фридрих Енгелс, у техния руски последовател Г. В. Плеханов и от руската реалистична литература, той стига до мисълта, че голямото изкуство е тясно свързано с живота. Един от принципите, които той пропагандира, е верността на действителността. С изменението на живота — мисли Благоев — се изменя и литературата. Тая мисъл разкрива функцията на литературата в живота, в развитието. Литературата, която отразява правдиво живота и неговите развойни линии, прави принос за изграждането на по-високата обществено-историческа формация — социалистическата. Благоев поставя въпроса и за художествената форма, без която няма изкуство.

Следвайки идеите, формулирани от Димитър Благоев, основоположниците на социалистическата художествена литература Димитър Полянов и Георги Кирков създават произведения с новаторско реалистично звучене. Стихотворението на Димитър Полянов „Срутените кумири“, излязло в печата през 1896 г., представя програмна изява на новата поезия и изобщо литература, която събаря кумирите на буржоазното общество и им противопоставя социалистическите идеали. Наскоро се появяват и песните на Георги Кирков — „Песен на труда“ („Дружна песен“), 1898 г., и „Работнически марш“, 1899 г., с които младата работническа класа, възприела идеалите на социализма, настъпва на обществено-политическата арена. От 1897 г. Георги Кирков публикува и своите фейлетони и хумористични разкази, които подлагат на остра критика изградената вече буржоазно-капиталистическа система на обществен живот у нас.

Социалистическата наситеност на стиховете на Димитър Полянов и Георги Кирков, както и острата критика във фейлетоните и разказите на Георги Кирков ги правят етап в литературното развитие — това е етапът на революционната пролетарска литература. Наличието на тоя етап дава възможност за бързото и богатото развитие на българската социалистическо-реалистична литература.

Мисля, от всичко казано става ясно, че в изтеклите около две десетилетия от Освобождението реализмът овладява най-широко българската литература. Възникват многобройни и значителни творби, които ясно отграничават един период от развитието на българската литература — период на господство на реализма в нея. Ако тук и там отбелязах, че много негови насоки водят традициите си от предосвобожденската епоха, трябва да добавя, че значителна роля при неговото оформяне играят и влиянията от чуждите реалистични литератури и особено от руската литература, към която Освобождението отваря широко вратите на българския културен и идеен живот. Но и българският народ притежава едно силно чувство за действителността, което укрепва неговото развитие, води го към победа над другите направления. И ако потърсим приноса на българската литература в славянското и европейското литературно развитие, бързо ще се уверим, че той има най-голям дял в тоя принос.